

El món funerari de la Menorca naviforme i talaiòtica:

Contextualització dels rituals funeraris en cova sepulcral

TREBALL FINAL DE GRAU D'HISTÒRIA

CURS 2013/2014

ROSA GORRIAS CAMPS

NIUB: 14902101

Bloc de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia

Tutor: F. Javier López Cachero

RESUM: El món funerari menorquí fou àmpliament complex i divers durant l'època de l'edat del bronze, en concret entre el període naviforme i la constitució de la cultura talaiòtica. A través de l'estudi d'aquestes tipologia funeràries i, sobretot, dels enterraments en cova en aquest treball es mostrarà la interrelació entre factors rituals, culturals socials i econòmics que desencadenaren en la formació de la cultura talaiòtica.

PARAULES CLAU: *talaiòtic, naviforme, ritual, cova des Càrritx, cova des Mussol, cova des Pas, Menorca, Bronze Final.*

ABSTRACT: *Menorca's funeral world was really varied during the Bronze Age, specifically among the naviform period and the constitution of talaiotic culture . Through the study of this funeral types, and above all, cave burials in this work will show the connection of ritual, cultural, social and economical factors which will developing talaiotic cultural formation.*

KEY WORDS: *talaiotic, naviform, ritual, cave of Càrritx, Cave of Mussol, Cave of Pas, transition, Menorca, Late Bronze Age.*

ÍNDEX

1. Introducció.....	4
2. Menorca en el context mediterrani i la relació amb Mallorca.....	5-8
3. Què és el Talaiòtic?.....	8-11
4. Les particularitats funeràries menorquines abans del talaiòtic. Els enterraments previs i contemporanis a l'utilització de les coves sepulcral.....	11-17
4.1 Enterraments en tombes individuals.....	12
4.2 Sepulcres dolmènics.....	12-13
4.3 Enterraments col·lectius en coves naturals i abrics.....	13-14
4.4 Enterraments col·lectius en coves artificials o hipogeus simples.....	14-15
4.5 Enterraments en hipogeus de planta allargada.....	15
4.6 Les navetes.....	16
4.7 Els enterraments contemporanis a les coves sepulcral.....	16-17
5 Evolució social i econòmica del bronze final i la transició al Talaiòtic.....	17-19
6 Els enterraments en cova sepulcral.....	20-28
6.1 La Cova des Mussol.....	20
6.1.1 Situació geogràfica i cronologia.....	20
6.1.2 La significació social de les troballes i l'evolució en el temps...20-24	
6.2 La Cova des Càrritx.....	25
6.2.1 Situació geogràfica i cronologia.....	25
6.2.2 La significació social de les troballes i l'evolució en el temps...25-27	
6.3 La Cova des Pas.....	28
6.3.1 Situació geogràfica i cronologia.....	28
6.3.2 La significació social de les troballes i l'evolució en el temps.....	28
7. Conclusions.....	29-30
8. Bibliografia.....	30-32
9. Annex.....	33-42

1.Introducció

La prehistòria balear, i sobretot l'estudi de les restes monumentals talaiòtiques, han atret l'atenció de la comunitat acadèmica des de fa gairebé dos segles¹. Els estudis, les conceptualitzacions i les metodologies d'excavació han estat al llarg dels anys molt variades i relativament abundants. Aquesta gran diversitat ha derivat en nombrosos esquemes explicatius sobre la matèria, fet que en complica la compilació de dades, i en definitiva, un estudi acurat. Malgrat la gran quantitat de restes arqueològiques d'aquesta etapa a les Balears, aquestes no *“han acostumat a anar de la mà de investigacions rigoroses que permetessin obtenir el màxim aprofitament dels descobriments.”*(MICÓ, 2005). Així, una de les majors dificultats en l'estudi de la prehistòria balear, i sobretot en l'anàlisi de les restes menorquines, no és només la varietat de discursos, sinó també les contradiccions i problemàtiques formals derivades de investigacions antigues o poc contrastades.

D'aquesta forma, tot i la àmplia bibliografia sobre el talaiòtic balear, per portar a terme l'anàlisi d'aquest treball s'utilitzaran principalment els títols més recents dels estudiosos i grups d'investigació liderats per VICTOR GUERRERO² i VICENTE LULL³. Ambdós han tractat el tema talaiòtic des de visions diferents, però ocupant-se amb profunditat de l'evolució dels rituals funeraris, i sobretot dels rituals en cova. Així, tenint com a base i guia els treballs d'aquests dos investigadors, aquest document analitzarà l'evolució dels rituals en cova de la prehistòria menorquina, centrant-se sobretot en el seu moment final (coincidint amb l'inici de la cultura talaiòtica), i servint-se, de les troballes de Sa Cova des Càrritx, Sa Cova des Mussol i Sa Cova des Pas. Cronològicament, l'esquema utilitzat serà el de LULL (Fig. 1), que ubica l'origen de la cultura talaiòtica al voltant de les dates finals d'utilització d'aquestes coves, emprant alhora l'esquema de GUERRERO, que perioditza les troballes de l'edat del bronze a partir del criteri arquitectònic de l'evolució del Naviforme. Entremesclant aquestes dues perspectives s'intentarà oferir una visió clara de l'evolució d'aquests rituals en cova i dels canvis socials que s'esdevingueren en aquesta època.

¹ El primer llibre sobre arqueologia de l'Estat Espanyol va ser *Antigüedades célticas de la isla de Menorca*, publicat per J. Ramis i Ramis al 1818. (MICÓ *et al*, 2005)

² Professor jubilat de la UIB, especialitzat en la prehistòria balear i, en el seu moment, investigador principal del Grup de Recerca Arqueobaleare de la UIB.

³ Catedràtic de la UAB, i membre de l'equip d'investigació ASOME (Grup d'Arqueologia Social Mediterrània), grup encarregat de les excavacions de Sa Cova des Càrritx i Sa Cova des Mussol.

2 El marc menorquí: el context mediterrani i la relació amb Mallorca

Així doncs, per tal d'emmarcar correctament aquests rituals en cova i l'aparició de la cultura talaiòtica, cal descriure breument el context del mediterrani occidental del moment, per tal d'atorgar la visió necessària per a comprendre tots els canvis que es desenvolupen no només a Menorca sinó a la resta de les Balears. Resulta necessari, també, remarcar la estreta relació entre les comunitats mallorquines i menorquines des dels inicis del poblament de les illes fins a l'arribada de la cultura talaiòtica, observant-se paral·lelismes evidents, alhora que importants diferències entre ambdues illes. En definitiva, no és possible explicar l'evolució social i del món ritual d'aquesta època aïllant les comunitats menorquines del seu context exterior, tant balear com mediterrani; fer-ho provocaria l'elaboració d'una lectura esbiaixada de la temàtica.

L'establiment cronològic i l'origen del poblament estable⁴ de les illes no està exempt de debat, però el que si està clar és que el poblament menorquí, igual que algunes de les illes mediterrànies⁵, és tardà, rondant el III i sobretot el II mil·lenni BC (ANGLADA, 2011). Sense entrar en les discussions sobre l'origen d'aquest, i concretament el del poblament menorquí, resulta pràcticament innegable la relació entre les comunitats mallorquines i menorquines. Malgrat tot, “(...) *les similituds i diferències quant a manifestacions culturals que es detecten entre els grups humans que poblen Menorca i Mallorca a final del III mil·lenni i/o principi del següent, posen de manifest que el fenomen és molt més complex del que en un principi caldria esperar i que no es tracta, ni de molt, d'un simple transvasament de població des de Mallorca.*”(SIMÓ *et al.*, 2004). D'aquesta forma, el paradigma illenc resulta complex en els seus inicis, i aquesta complexitat s'allargarà durant tota l'edat del bronze i, fins i tot, a inicis de la del ferro, portant a certs estudiosos a parlar d'una certa uniformitat cultural, mentre que d'altres parlen d'uns importants trets diferenciadors entre les illes majors⁶.

Malgrat tot, les relacions entre Mallorca i Menorca són determinats en l'evolució cultural d'ambdues illes, i comparar-les ajuda a destacar les particularitats funeràries menorquines paral·leles a l'inici de les construccions naviformes. Aquest paradigma funerari tant divers s'analitzarà àmpliament més endavant, però el que si és necessari

⁴ Cal diferenciar el poblament estable de les ocupacions puntuals anteriors a aquests, documentats a Mallorca.

⁵ Per exemple, Sicília té ocupacions paleolítiques.

⁶ Les argumentacions de GUERRERO estan més enfocades en la connexió cultural d'ambdues illes, mentre que els treballs de LULL ressalten la importància dels trets culturals menorquins.

destacar és que “durant les fases més antigues els aixovars ceràmics presenten paral·lelismes tipològics amb els del grup Sub-Ozeri i, en un moment més avançat, es perceben certes semblances amb els grups de Monte Claro i Bonannaro⁷” (ANGLADA *et al.*, 2011). La relació de les comunitats balears amb les altres cultures mediterrànies, tot i la seva complicada constatació, és una suposició més que plausible, ja que, durant l'època del bronze les relacions comercials mediterrànies experimentaran un auge força significatiu.

És important destacar en aquest apartat la realitat del caràcter insular d'aquestes comunitats. Si bé habitar un arxipèlag pot aïllar les poblacions balears, provocant el sorgiment de trets culturals autòctons diferenciadors entre les illes, també aquesta pròpia insularitat les connecta amb les xarxes comercials del mediterrani i amb els corrents migratoris de població. La particular combinació d'aquestes dues conseqüències derivades de la naturalesa illenca del territori és definitiva de l'evolució cultural de les Balears. Aquest punt entremig entre l'aïllament i la connexió resulta difícil de fixar en el registre arqueològic i terriblement complexa de copsar en l'estudi antropològic de les restes materials. Tot i així aquest factor resultarà determinant, sobretot a partir del Naviforme I. Durant aquesta etapa (1750-1600/1400 BC, segons GUERRERO o 1600-1400, segons LULL) es desenvoluparà plenament l'arquitectura naviforme tant a Mallorca com Menorca, fet que portarà als estudiosos a parlar de una certa uniformització cultural de les dues illes.

Aquesta uniformització, però, no arribarà al món funerari, que a Menorca serà enormement divers i complex, conformat per els hipogeus, les coves, les sepultures dolmèniques, entre d'altres, que s'analitzaran més endavant. De fet, resulta molt complicat parlar d'una uniformitat cultural total entre ambdues illes quan s'observa una diversitat funerària tan àmplia. Molts estudiosos han vist en aquesta diversitat funerària, i en la convivència simultània de diferents rituals, l'evidència de l'arribada a les illes de poblacions foranes. GUERRERO observa que “*un aspecte relacionat amb les tradicions funeràries del Bronze Antic (...) és la convivència de tradicions diferents. Només es pot deure a que durant aquesta fase de la prehistòria es consolida i s'estén demogràficament una població que s'hauria anat conformant a partir d'origens*

⁷ Grups ceràmics i culturals de la Illa de Sardenya del III i el II mil·lenni. Són característics d'aquestes cultures els *nuraga*, construccions ciclòpies turriformes.

diferents” (GUERRERO *et al.*, 2007). De fet, el món funerari és, potser, l'àmbit que més informació cultural i antropològica atorga sobre una comunitat, així, l'existència d'un món ritual tant ampli i diferenciat a les Balears, abans i a inicis del període talaiòtic, explica també la varietat social de les comunitats. Si bé és cert que aquesta migració, tradicionalment atribuïda als “Pobles del Mar”, resulta difícil de constatar, és important remarcar la connexió de les Balears amb el món mediterrani. Tot i així, la responsabilitat dels canvis econòmico-socials experimentats durant aquests anys no recau tota sobre aquesta suposada migració, però igualment no pot negar-se la importància de les relacions comercials i les conseqüències d'aquesta comunicació de les balears amb la resta del mediterrani. D'aquesta forma, encara resulta més difícil uniformitzar culturalment Menorca i Mallorca. Alhora, però, no se les pot separar dràsticament, ja que les uneix un bagatge i certs puntals crucials en el desenvolupament social, i en conseqüència en el món ritual, tal i com es veu en l'estudi arqueològic.

Serà ja al bronze final, quan Menorca, igual que la resta del món mediterrani, experimentarà un seguit de canvis socials i culturals. Aquests, estretament relacionats amb l'augment de les relacions entre diferents cultures gràcies a la intensificació i al desenvolupament del comerç a llarga distància (basat sovint en la recerca de metalls), es basen en la creixent complexitat social i amb el desenvolupament d'unes elits. Malgrat això, i, de la constatació en diversos jaciments d'aquests canvis en l'estructuració social i econòmica⁸, les poques troballes d'objectes metàl·lics i ceràmics, que es documenten en aquests moments arreu de l'Europa Atlàntica i de la Mediterrània central, poden indicar la posició marginal d'aquestes illes en les xarxes comercials del moment (ANGLADA *et al.*, 2005). De fet, és també durant aquesta etapa quan, tot i les constatades relacions entre Mallorca i Menorca, les manifestacions culturals d'ambdues s'aniran particularitzant. El món funerari menorquí serà l'àmbit paradigmàtic d'aquestes particularitats, on es destaquen les primeres fases d'enterrament a Sa Cova des Càrritx, Sa Cova des Mussol, i una mica més tard de Sa Cova des Pas.

A partir del 900 BC, el context mediterrani canvia radicalment ”*L'estret de Gibraltar s'obre als productes atlàntics i la metal·lúrgia característica d'aquestes regions, com*

⁸ Per exemple, l'abandonament del jaciment de Cala Blanca (Ciutadella de Menorca) al voltant del 1300 BC, i l'aglutinament d'habitacions al voltant de una estructura dominant a jaciments com Es Figueral de Son Real i el poblat de S'illot (Mallorca).

les destrals de taló i de cub, entre altres objectes, apareixen a les Balears i arriben fins Sardenya, com ja es sabut. Les Balears no són alienes a aquest fenomen i es nota en el retrocés dels tipus d'objectes metàl·lics que apareixen en el dipòsits de finals del Bronze Naviforme i la seva substitució pels característics de l'època talaiòtica, com les destrals citades'' (GUERRERO et al., 2002). GUERRERO relaciona, doncs, l'arribada del metall a les illes i la colonització i el control fenici de les xarxes comercials⁹, amb l'inici dels canvis socials i econòmics que portaran a la cultura talaiòtica. De fet, en la construcció dels talaiots i el desenvolupament de la cultura talaiòtica existeix també un fort debat dins la comunitat acadèmica. Aquest no es refereix només a la periodització i l'origen d'aquesta cultura, sinó també a les seves característiques i la seva evolució. Així, resulta necessari, abans d'iniciar la contextualització del món funerari menorquí previ i contemporani a l'utilització de les coves ciclòpies, matissar i especificar el que durant el treball s'anomenarà talaiòtic i pre-talaiòtic.

3. Què és el talaiòtic?

Tal i com s'ha dit amb anterioritat l'estudi prehistòric balear, i concretament menorquí, és complex tant en les restes materials com en les interpretacions que d'aquestes s'han fet. Aquesta complexitat pot observar-se quan s'intenta definir sota un mateix concepte les diverses expressions culturals i materials que s'esdevingueren en el món balear durant l'època final de l'edat del bronze i principis de l'edat del ferro. La pròpia definició, concreció i periodització del terme talaiòtic i pre-talaiòtic són, potser, les més discutides, i les que s'han enfocat de formes més variades. Aquests conceptes esdevenen summament importants alhora d'enfocar, estudiar i entendre la prehistòria balear, i concretament la menorquina. En altres paraules, la conceptualització és clau alhora de definir i explicar aquesta etapa de la prehistòria, i al mateix moment, en el desenvolupament d'aquest treball. Cal, així, tractar-los amb profunditat per tal d'establir el marc a partir del qual es desenvoluparà tot l'anàlisi posterior.

La majoria d'estudiosos defineixen el talaiòtic com una nova estructuració social i econòmica, que es desenvolupa a finals de l'edat del bronze i a principis de la del ferro,

⁹ L'arribada del ferro i l'esdeveniment de canvis socials i econòmics a les Balears "coincideix amb la consolidació del comerç fenici gadità que controla ja el "finisterre" del comerç mediterrani(...) segurament les xarxes regionals d'intercanvi indígena no són desmuntades, però si incorporades als interessos del comerç fenici de llarga distancia"(GUERRERO et al., 2002).

que pren el nom de les construccions turriformes anomenades “talaiots”¹⁰ que s’estenen arreu del territori menorquí i mallorquí i que tenen el seu apogeu al voltant del 900-700 ANE. (SIMÓ *et al.*, 2004) (Fig. 2).

Aquests canvis socials i econòmics s’analitzaran profundament al llarg del treball, emperò resulta important destacar, per tal d’entendre la important significació que aquestes transformacions varen tenir en l’estructuració social d’aquestes comunitats balears, la visió de LULL (LULL *et al.*, 1999) alhora de definir i valorar aquests canvis. Tradicionalment, les transformacions socials que s’observen en el període anomenat talaiòtic, és a dir, l’augment de la concentració poblacional en nuclis concrets, l’estratificació social culminada amb l’aparició d’elits que controlen els recursos i l’esdevenir social, i el profund canvi en el paradigma cultural exemplificat per la transformació del món funerari, s’ha vist per molts estudiosos com la conseqüència directa de l’arribada de població forana a les illes.

Malgrat tot, els estudis recents han revelat que tot i la presència forastera i la gran importància que el comerç marítim té a l’edat del bronze i del ferro a les illes majors, aquests no són els únics factors que expliquen aquest canvi. GUERRERO, que qualifica aquestes transformacions com a radicals, sintetitza aquesta tesi de la següent forma: “*Segurament una convergència de factors externs,(...) juntament amb altres causes endògenes d’ordre econòmic i social, pel moment mal conegudes, es combinaren i donaren com a resultat la emergència de la entitat arqueologia que es coneix localment com cultura talaiòtica*” (GUERRERO *et al.*, 2006a). Sense manllevar importància a les onades migratòries que es suposen al mediterrani durant l’Holocè¹¹, cal recordar la importància de la cultura autòctona de les illes. De fet, LULL és el principal defensor de la transcendència del bagatge cultural Balear en el desenvolupament de la cultura talaiòtica. Segons l’acadèmic, en la historiografia s’ha atribuït el desenvolupament del talaiòtic a influències externes a les illes seguint l’argumentació de que els talaiots són construccions totalment noves i sense precedents en la prehistòria balear anterior. En canvi, LULL veu en les construccions naviformes les tècniques arquitectòniques

¹⁰ Els talaiots menorquins es diferencien formalment dels mallorquins. La majoria dels primers presenten una estructura casi massissa on s’obren angostos passadissos o corredors estrets amb voltes arquivades, que porten al pis superior (de gran importància a Menorca) (LULL *et al.*, 1999). Les dimensions (diàmetre i alçada) són igualment molt superiors en el cas menorquí (Fig. 2).

¹¹ El naixement de la cultura talaiòtica va coincidir amb els inicis d’una crisi climàtica molt aguda, un dels episodis més freds de l’Holocè del que se’n té constància cap al 900/850 BC, i que alhora coincidir amb una aridesa molt intensa. (GUERRERO *et al.*, 2006a).

utilitzades per a aixecar els talaiots. Sense negar però, la possible influència cultural mediterrània, que en paraules de l'estudiós *“resulta admissible que les noves relacions mediterrànies impulsessin les idees formals alhora d'aixecar els talaiots, però el cert és que aquestes idees no van aportar canvis a la tecnologia arquitectònica autòctona.”* (LULL *et al.*, 1999). És més, LULL parla de que la hipòtesis difusionista es basa en les evidències mallorquines i que els nous descobriments menorquins retornen protagonisme a la cultura indígena, sobretot pel que fa al desenvolupament del talaiòtic.

Es defensa, així, que aquest trencament o “canvis radicals” es veuen molt difuminats a Menorca, fent necessari parlar d'un procés de continuïtat en el desenvolupament social i econòmic. Si bé és cert que tampoc pot reduir-se al no-res la influència exterior i el contacte illenc amb la mediterrània, resulta necessari també valorar el significat de les noves troballes (on destaquen les coves des Càrritx i es Mussol). Resumidament, doncs, *“Tots els investigadors que han treballat a Mallorca i Menorca coincideixen en identificar una denominada cultura talaiòtica que, amb dubtes a la hora de fixar els seus orígens i precedents, s'extingeix amb la romanització a les dues illes, cap al canvi d'era aproximadament. Per contrast, tot allò previ ha estat habitualment inclòs a un ampli calaix de sastre sota l'etiqueta pre-talaiòtic, en directa referència a ésser precursor en el temps (al talaiòtic), tret que durant molt de temps semblava constituir el seu únic element definidor segur.”* (Fernández, 1991). D'aquesta forma, cal revisar l'autèntic significat d'allò que s'anomena pre-talaiòtic, aquell període que no pot definir-se com talaiòtic però que en té trets profunds, i com la mirada de LULL il·lustra n'és el precedent i l'evolució directa.

La frontera entre ambdós períodes, o els canvis que poden portar als estudiosos a concebre una categorització diferenciada per ambdues èpoques, també en varia segons el criteri, però el que sí que queda més que clar és que *“en un principi, aquest concepte (pre-talaiòtic) pretenia englobar el conjunt d'expressions culturals anteriors a l'aparició dels talaiots. De totes maneres, des d'un principi hi ha consciència de que amb el terme pre-talaiòtic no s'està definint una cultura determinada amb unes clares fronteres tant pel que fa a la seva delimitació cronològica com la seva caracterització material. També es té consciència de que la falta de homogeneïtat no és present només en els aspectes externs, sinó que afecta també a l'estructura econòmica i la organització social”*(Trias, 1997). D'aquesta forma, la dificultat en la definició material, cultural i social dels períodes pre-talaiòtic i talaiòtic, són més que evidents des

dels inicis de l'estudi de la prehistòria balear. És importat remarcar, alhora, que l'utilització del terme pre-talaiòtic pràcticament es troba en desús, actualment els acadèmics empenen termes com *calcolític* o genèricament edat del bronze per a definir aquest període.

Si bé és clar, que els canvis que s'esdevenen entre ambdós moments són destacables i representen un abans i un després en l'evolució social illenca, és necessari entendre aquesta transició com un canvi continu i gradual que entremescla característiques d'ambdós moments. Així doncs, la mirada s'enfocarà a percebre els canvis funeraris esdevinguts a la illa de Menorca, i sobretot centrant-la en els enterraments en cova ciclòpia, com un fil conductor d'aquesta evolució contínua en el temps, explicant, l'entrada d'aquelles societats naviformes o "pre-talaiòtiques" al món plenament denominat talaiòtic.

4. Les particularitats funeràries menorquines abans del talaiòtic. Els enterraments previs i contemporanis a l'utilització de les coves sepulcral

Analitzar, encara que sigui breument, els tipus d'enterraments i la seva evolució alhora que la seva continuïtat en el temps en els anys anteriors a l'aparició dels talaiots i de la consolidació de la cultura talaiòtica, és clau per entendre la importància dels enterraments en cova ciclòpia i el paper que aquestes desenvoluparen en el món ritual i cultural balear. La contextualització del món funerari balear, i específicament menorquí és imprescindible per entendre l'esdevenir cultural i social, i alhora per comprendre la rellevància ritual de les coves ciclòpies i els canvis que s'experimentarà en aquest àmbit amb la cultura talaiòtica.

En un primer moment cal remarcar, igual que s'ha fet amb anterioritat, la gran diversitat que s'esdevé en aquest camp, tant amb la prehistòria mallorquina com menorquina. També resulta important destacar la dificultat d'establir un esquema i una evolució cronològica entre els tipus de jaciment, ja sigui per la falta de datacions o per l'escassa troballa de certs jaciments. El que sí queda clar, però, és la complexa diversitat no només funerària, sinó ritual que envolta tot el món de la prehistòria menorquina al calcolític, l'edat del bronze i a inicis de la cultura talaiòtica.

4.1. Enterraments en tombes individuals

Aquest tipus d'enterrament, que té com a jaciment cabdal l'Abric de Son Gallard¹², no s'adscriu a l'edat del bronze, sinó més aviat al calcolític. Malgrat això, dues noves datacions procedents de dues noves tombes (la primera ubicada entre el 1690-1500 BC i la segona entre el 1630-1430 BC) han permès situar aquesta pràctica dins de l'edat del bronze, sense descartar una certa tradició calcolítica anterior. Es tracta d'inhumacions caracteritzades per la col·locació del cos, exempt d'aixovar, en posició encongida aprofitant la irregularitat del terra rocós i amb un conjunt de lloses que a la manera de cista protegeix l'espai sepulcral (GUERRERO *et al.*, 2007). De fet, aquestes manifestacions funeràries estan poc constatades, atès que, per ara, Son Gallard n'és l'únic jaciment excavat. D'altra banda, l'estudi acurat de les restes ha estat un impediment per culpa de la mala conservació de les inhumacions i l'esfondrament d'algunes parts de la cova. Les mateixes característiques d'aquests enterraments no en garanteixen una bona conservació, per tant, resulta summament complicat dir que aquest tipus d'enterraments només es portaren a terme a Son Gallard i que no tingueren més representació arreu de les illes, sobretot, quan apareixien el que podrien semblar evidències d'aquestes inhumacions en altres jaciments. Malgrat tot, la importància d'aquesta troballa en aquest context recau sobretot alhora de descriure l'enorme diversitat funerària il·lenca i la perduració de tradicions i rituals funeraris antics, que lluny de entrar en contradicció amb els nous, s'hi dilueixen i hi influeixen.

4.2. Sepulcres dolmènics

La construcció de sepulcres dolmènics a Mallorca i Menorca es data a partir del segon quart del II mil·lenni, contemporàniament a d'altres rituals com serien els de coves i abrics naturals i els de covetes artificials de planta simple (LULL *et al.*, 1999). A Menorca, aquest tipus d'enterrament, considerat lleugerament més antics que els dos casos mallorquins, està plenament estès i ha estat subjecte d'estudi i de publicacions ja durant els anys 70 i 80 del segle XX (GUERRERO *et al.*, 2007). Formalment, aquestes construccions consten d'una càmera de tendència rectangular d'entre 3,5 i 4 metres de

¹² Jaciment mallorquí ubicat a uns 5 km de Valldemossa situat cronològicament entre 4250-3700 BC. És un abric rocós utilitzat primerament per a l'establiment d'ovicaprins i amb una gran proliferació de llars de foc (GUERRERO *et al.*, 2006a) (Fig. 4).

llarg i d'uns 1,5 i 2 metres d'ample, delimitada per grans lloses de pedra i una estructura exterior de forma el·líptica o circular conformada per pedres, o d'una plataforma. De fet, aquesta estructura exterior seria segurament les restes d'un túmul que recobriria l'estructura donant-li “*probablement un aspecte exterior semiesfèric*” (GUERRERO et al., 2006a). L'entrada es fa a través d'una obertura circular que es practica a la llosa frontal i que comunica amb un estret i curt passadís que porta a aquesta càmera (Fig. 5a i 5b). Aquesta descripció es basa en el jaciment menorquí més paradigmàtic d'aquest tipus d'enterrament, el de Ses Roques Llises (Alaior), diferenciat en alguns aspectes dels sepulcres dolmènics mallorquins, és a dir, s'Aigua Dolça i Son Bauló. Clarament, però entre ambdues illes existeix una continuïtat en l'utilització d'aquests tipus d'enterrament, trobant-se distribuïts aquests principalment al sud de Menorca i a la zona nord-oest de Mallorca, just davant la Badia d'Alcúdia.

L'aixovar funerari és ric i divers en aquest tipus d'inhumacions múltiples, anant des de una gran presència ceràmica, una més escassa presència metàl·lica, la troballa de botons ossis en forma de V i, concretament al jaciment de ses Roques Llises, el descobriment de diverses plaques de perforació distal. Les restes ceràmiques il·lustren, també, aquesta possible connexió entre les ambdues illes, ja que comparteixen registres ceràmics de ceràmiques llises i vasos troncocònics, constatant-se una desaparició de la tradició incisa epicampaniforme. Cronològicament, doncs, l'utilització d'aquests enterraments es desenvolupà principalment entre el 1750-1650 BC i posteriorment al 1400 BC, essent, en aquest últim període, només utilitzacions puntuals i contemporànies les primeres construccions naviformes (LULL *et al.*, 1999)

4.3 Enterraments col·lectius en coves naturals i abrics

Aquest tipus d'inhumacions col·lectives que aprofiten les grutes naturals i els abrics són llocs d'enterrament no massius, és a dir, “*enterraments probablement lligats a només un segment del grup: família extensa, llinatge mínim o un clan familiar*” (GUERRERO *et al.*, 2007). Son Marroig (Valldemossa) seria el jaciment paradigmàtic d'aquest tipus d'inhumació, on s'hi localitzen vuit enterraments tots alineats a la paret rocosa nord de l'abric, amb un escàs aixovar compost de paquets d'ossos llargs i material ceràmic sense decorar. Alhora, només es disposa d'una datació radiocarbònica, que s'ubica al voltant del 1980-1600 BC, portant a considerar la possible utilització d'ossos de diversos

individus, conformant així un enterrament secundari, fet que també porta a suposar que la relació entre aquests enterraments i la tradició funerària epicampaniforme anterior (LULL *et al.*, 1999).

De fet, les primeres practiques funeràries constatades en grutes tenen el seu origen en el període epicampaniforme¹³, practiques que s'anaren consolidant i prolongant al llarg del bronze antic, sense mostrar un trencament clar amb la tradició epicampaniforme, com serien exemplificadors els jaciments de Son Maiol o es Corral des Porc. L'utilització d'aquestes no arribaria a allargar-se fins el bronze final, tot i alguna documentació d'ús esporàdica. Destaca, dins aquest tipus d'inhumacions el jaciment de Can Martorallet sobretot pel que fa al món ritual, on es destaca la troballa de vasos ceràmics tapats amb d'altres més petits o l' introducció d'aquests vasos més petits dins els més grans. A Menorca, concretament, es tenen moltes datacions de diferents jaciments d'aquest tipus, com seria el de Cala'n Caldés i sa gruta des Bouer¹⁴, essent els jaciments menorquins més antics d'aquest tipus d'inhumació, tenint evidentment utilització ja durant l'època campaniforme (GUERRERO *et al.*, 2007).

4.4. Enterraments col·lectius en cova artificial o hipogeus simples

Aquestes inhumacions múltiples, formalment, consten d'una petita cambra de planta circular, a la qual s'hi accedeix o bé directament, o bé a través d'un curt passadís format per lloses megalítiques¹⁵, com seria el cas de les necròpolis de Cala Morell, Biniái Nou¹⁶ i Sant Tomàs (Fig. 6), els quals podrien considerar-se precedents dels hipogeus de planta allargada que proliferaran a partir del 1600 BC (LULL *et al.*, 1999). L'estudi d'aquests jaciments és molt complex i difícil de constatar ja que es posseeixen molt poques datacions d'aquests hipogeus simples, tot i així les datacions de Biniái Nou els situen a cavall entre el III i el II mil·lenni, és a dir, el bronze antic. Concretament “*el cas de Menorca és particularment greu, ja que ni una tomba d'aquestes característiques ha*

¹³ La primera constatació segura procedeix de la gruta de Sa Canova, on es trobà un interessant aixovar de ceràmiques amb decoracions incises de tradició campaniforme. (GUERRERO *et al.*, 2007)

¹⁴ Les datacions de Cala'n Caldés es situen en un interval de 1940-1630 BC i les des Bouer entre 1940-1680 BC.

¹⁵ Raó per la qual, també ha rebut el nom d'hipogeus paradolmènics.

¹⁶ Aquest jaciment resulta especialment interessant gràcies a la informació antropològica que ha proporcionat. S'han comptabilitzat 81 individus de totes les edats i de diferents gèneres, alhora s'ha constatat una gran mortalitat infantil (22 individus eren menors de 4 anys). Part de la dieta d'aquests individus també s'ha pogut estudiar, essent generalment baixa en sucre i rica en productes làctics i carnis, alhora que de peixos d'aigua dolça (GUERRERO *et al.*, 2006a).

estat trobada intacte i només es disposa de notícies de troballes descontextualitzades”(GUERRERO *et al.*, 2007).

4.5. Enterraments d’hipogeus de planta allargada.

Aquests hipogeus són altament complexes arquitectònicament, sobretot alhora de comparar-los amb els de planta senzilla. Generalment consten de una cambra amb corredor segmentat, una avantcambra, i unes portes molt ben treballades perquè encaixin perfectament en el seu tancament. La cambra sepulcral principal és molt allargada i consta d’una fosa o trinxera central amb petites cambres o cubicles oberts a les parets laterals. Alhora també cal remarcar la possibilitat de què aquestes construccions funeràries tinguessin estructures arquitectòniques exteriors avui desaparegudes, alhora que l’existència d’unes lloses de cobertura pels seus corredors, com seria el cas del jaciment de Sa Torre del Ram (Fig. 7) (GUERRERO *et al.*, 2007). Malgrat les semblances entre els hipogeus menorquins i mallorquins d’aquesta tipologia, sembla que a Menorca les inhumacions en hipogeus senzills, de planta irregular o amb corredors de rampa, són més nombrosos. Aquests enterraments, tant els de planta senzilla com els de planta més complexa i allargada, troben els seus orígens en certs jaciments dolmènics ja a finals del III mil·lenni, i seguiren utilitzant-se fins el 1500 BC, i fins i tot el 1400 BC de forma puntual. (GUERRERO *et al.*, 2006a)

Tot i els problemes en les datacions que s’han explicat anteriorment, sumant-li les conseqüències de l’espoli sistemàtic sofert per aquests jaciments, només és possible analitzar unes poques característiques rituals d’aquestes inhumacions. En aquest cas es destaca l’enterrament secundari, i més concretament la separació i cura del crani, tradició ritual ja ben constatada al 1800 BC, que s’arrelarà i perdurarà dins la tradició funerària fins ben entrat el bronze final, tal i com es veurà més endavant. També s’observa en el jaciment de Ca Na Vidriera (Palma) l’enterrament en posició fetal d’alguns individus, alhora que també la col·locació d’un crani i d’altres ossos curts en vasos ceràmics hemisfèrics (GUERRERO *et al.*, 2007). Aquestes particularitats rituals que es basen en la manipulació de les restes esqueletitzades d’enterraments anteriors es generalitzarà en la prehistòria menorquina i mallorquina del bronze final, essent-ne un exemple clar les coves ciclòpies d’enterrament.

4.6. Les navetes

Aquestes construccions funeràries estrictament menorquines tenen el seu origen al voltant del 1400BC, centrant el seu apogeu al voltant del 1100-850 BC¹⁷. Aquestes construccions funeràries col·lectives tant particulars reben el seu nom gràcies a la similitud arquitectònica que tenen amb les estructures naviformes d'habitació, hàbitats ja consolidats en aquest període. La seva entrada adovellada porta a un corredor que dona accés a una càmera allargada a través d'una llosa perforada que, a vagades, com es el cas de la Naveta des Tudons (Fig. 8), la de Torre Llisà i Rafal Rubí, porta a una planta superior. Els aixovars funeraris són de difícil estudi, per culpa del seu estat de conservació, emperò en aquests grans enterraments col·lectius es constaten continuïtats en aquests aixovars amb els de les coves d'enterraments ciclòpies¹⁸ (GUERRERO *et al.*, 2007).

4.7. Els enterraments contemporanis a les coves sepulcrales.

A partir del 1600 BC s'inicia la construcció de estructures naviformes arreu del territori mallorquí i menorquí, tractant-se aquets d' "*edificis de notable mida, i que malgrat les seves variacions, generalment superen els 10 metres de longitud i la seva amplada màxima és d'entre 3 i 4 metres. Estan realitzats a base de potents murs de doble parament ciclopi que delimiten espais de planta absidal en forma de ferradura*" (LULL *et al.*, 1999). El jaciment de Cala Blanca (Ciutadella) és on es constaten les datacions més antigues atribuïdes al naviforme, aproximadament al voltant del 1580 BC. D'aquesta manera, l'hàbitat naviforme seria l'hàbitat pre-talaiòtic per excel·lència, i el món funerari que rodejava prèviament a aquestes comunitats, enormement complex, és una de les principals fonts d'informació sobre el món ritual i social d'aquests grups. De fet, la reutilització durant aquesta època dels sepulcres megalítics, al mateix temps que l'utilització de les coves naturals d'enterrament i alhora dels hipogeus de planta simple i allargada és el context on s'inicien les primeres utilitzacions rituals i d'inhumació de les coves ciclòpies d'enterrament. Tot i així, aquestes tipologies funeràries s'abandonaran en plena consolidació de l'hàbitat naviforme, al voltant del 1400 BC. Les semblances

¹⁷ Aquestes però, troben els seus precedents en les anomenades tombes de triple parament, com serien les del jaciment de Ses Arenes de Baix, datades entre el 1650/1600 i el 1300 BC. (GLI, 2006)

¹⁸ Per exemple, les restes de *discos lobulars d'ós amb cercles gravats* que, gràcies a l'estudi de Sa Cova des Càrritx i des Pas, s'han pogut identificar com els taps dels tubs en que es guardaven cabells tonsurats.

entre els aixovars de totes aquestes tipologies d'inhumació sobretot pel que fa a les troballes ceràmiques, conforma un panorama extens i difícil d'ahora de descriure la importància ritual d'aquestes coves en els inicis de la seva utilització i, sobretot, la seva continuïtat i abandonament a inicis del període talaiòtic.

5. L'evolució social i econòmica del bronze final i la transició al talaiòtic

Per poder entendre millor l'evolució ritual que es veurà més endavant en l'anàlisi dels enterraments en cova ciclòpia, encara queda per fer una breu síntesi de l'evolució social, i els canvis i les transformacions que s'esdevenen entre el naviforme mitjà, final i l'època talaiòtica.

Així, malgrat la consolidació del poblament sedentari i de les estructures d'hàbitat naviforme, i l'ampliació arquitectònica de les formes constructives i dels usos de les mateixes, aquestes mantindrien la mateixa funcionalitat que les construccions del naviforme inicial. Aquest nous edificis constarien de plantes allargades absidals i irregulars. Es destacarien les novetats referents al repertori ceràmic, on molts estudiosos ja estableixen l'inici del període Talaiòtic . Tot i la instauració de nous patrons ceràmics durant aquesta època, que són clars precedents dels talaiòtics, no es consideraria aquesta fase com a talaiòtica sobretot per l'absència d'altres factors que ho defineixin.

Pel que fa a les pràctiques funeràries, aquesta etapa és problemàtica, doncs, es passa d'una gran diversitat anterior a reduir-se, ja que aviat deixaran d'enterrar-se en sepulcres megalítics, en hipogeus de planta allargada o en coves i abrics naturals. Ara és l'època de la inhumació primària en coves naturals amb entrada artificial o mur ciclòpi, com indiquen les primeres datacions de Cova des Càrritx i Cova de ses Artigues, essent la primera freqüentada amb anterioritat per a portar a terme rituals com també passa a la Cova des Mussol. Aquesta nova tradició funerària perdurarà gairebé sis segles (LULL *et al.*, 1999). En el paradigma social també s'esdevenen canvis i transformacions significatives, que no poden separar-se doncs, de la evolució funerària i ritual. Aquests canvis consisteixen en una homogeneïtzació social, tant en els llocs d'habitació com en els enterraments, caracteritzada per la organització en nuclis autònoms arreu del territori basat en la producció de subsistència, mantenint relacions de col·laboració pel que fa a la construcció i a la circulació de productes entre aquests nuclis. No s'especifica una centralització, evidenciant però que l'existència d'aquesta normalització provoca

necessàriament un contacte freqüent, estable i pacífic entre els grups de la illa (LULL *et al.*, 1999).

Serà a partir del 1200 BC que s'iniciarà la construcció de noves estructures arquitectòniques¹⁹ i de nous assentaments, que conviuran amb d'altres d'èpoques anteriors. Conjuntament, també apareixeran d'artefactes, sobretot ceràmics, que ja marquen una clara tendència cap el que serà la ceràmica talaiòtica. El final d'aquest període del Naviforme II (1050 BC) vindrà marcat per l'abandonament dels edificis naviformes i per l'ús generalitzat a Menorca de noves estructures funeràries monumentals com seran les navetes, que ja hem tractat amb anterioritat.

El desenvolupament social ve marcat per molts fenòmens diferents, destacant-se el metal·lúrgic, estudiat a partir de les excavacions de Son Mercer de Baix. S'observa en les troballes, una major evolució tècnica d'aquesta activitat, alhora que també alguns estudiosos suggereixen l'existència de la creació d'espais específics per a portar a terme aquesta tasca. De la mà d'aquest desenvolupament social hi va el ritual i les pràctiques funeràries, amb l'ús de coves naturals amb mur ciclopi contemporàniament a les navetes funeràries. A partir dels estudis de les transformacions en els hàbitats d'aquesta època, sembla que les poblacions tingueren una certa tendència a la agrupació en nuclis més grans, reconeixent, en això LULL (LULL *et al.*, 1999), uns certs precedents talaiòtics. Així, hi ha que destacar les noves construccions al costat dels naviformes clàssics, essent aquestes noves de murs corbs i plantes allargades o oblongues. Ja es comença a entreveure, doncs un canvi social i una especialització de les tasques, molts cops relacionat, per part d'algunes teories, amb la vinguda de nous pobladors del mediterrani i amb l'esdeveniment de la cultura talaiòtica. De fet, durant l'establiment del naviforme a les dues illes, s'observa, alhora que una certa uniformitat en la creació d'aquests espais, una diferenciació en la construcció d'aquests monuments naviformes, proliferant molt més a Menorca les navetes de caire funerari que no les d'habitatge (Fig.9)

En la cultura talaiòtica, tal i com s'ha tractat, és difícil concretar les seves primeres etapes, però sí que és més conegut i estudiat en els seus moments finals i de consolidació. El prototalaiòtic està caracteritzat per un fenomen de agregació

¹⁹ Com serien els jaciments de Sa Torralba d'en Salord i Na Caçana.

poblacional i un inici de canvis arquitectònics que apunten ja cap als talaiots, al mateix temps que s'entreveu també un gran component cerimonial al món ritual (LULL *et al.*, 1999). El talaiòtic suposa estrictament la instauració dels talaiots com a centres públics, l'ocupació de nous espais i de territoris, a més de la pèrdua de la importància dels rituals funeraris previs. Molts estudiosos consideren que hi ha una ruptura molt clara entre els períodes anteriors, impressió estreta únicament de l'estudi de les restes mallorquines. A Menorca, en canvi, tal i com diu LULL (LULL *et al.*, 1999), aquesta ruptura no s'aprecia amb la mateixa força, ja que la evolució dels jaciments suggereix una continuïtat en l'evolució poblacional, sobretot gràcies a l'estudi en profunditat de les restes des Càrritx i Es Mussol. El desenvolupament cultural entre ambdues illes sembla separar-se a partir del 1050 BC quan ja no es troben objectes mobles comuns entre jaciments de les dues, i a més, la construcció i la morfologia dels talaiots en ambdues illes són molt diferenciades, fet que argumenta aquesta separació, o si més no, un augment del particularisme en les manifestacions culturals.

L'evolució funerària menorquina consta en aquesta època de la perduració de rituals d'inhumació col·lectius en coves naturals amb mur ciclopí, navetes i hipogeus de planta simple, però sobretot està caracteritzat per canvis en el ritual (com a la Cova des Càrritx). Segons LULL (LULL *et al.*, 1999), l'estructuració social típica del talaiòtic comença a consolidar-se i troba precedents en moments posteriors a l'època talaiòtica pròpiament dita, definint aquest talaiòtic com una fase de concentració de població en nuclis més grans i estables. Aquest fet ja s'observa abans de la construcció dels talaiots, veient les navetes com un precedent cultural i arquitectònic molt relacionat amb la construcció d'aquests. A Menorca hi ha un gran buit de cronologies absolutes sobre els talaiots, però es tenen datats poblats com Torralba d'en Salord i So Na Caçana, igual que les datacions de les coves com les des Càrritx, Mongofre i Es Mussol, així com algunes navetes d'enterrament. A partir de la informació que aquestes datacions atorguen, pot afirmar-se que existeix un abandonament dels enterraments en coves i navetes passat el 800 BC, coincidint amb la gran etapa de construcció dels talaiots arreu de l'illa. La construcció d'aquests nous hàbitats conforma tot un paradigma social diferent, que correspondria, sintèticament, a una jerarquització social, una economia mixta amb un cert predomini de la ramaderia, i amb un contacte comercial ampli en el panorama mediterrani.

6. Els enterraments en cova sepulcral

6.1. La Cova des Mussol

6.1.1. Situació geogràfica i cronologia

La Cova des Mussol està situada al tram inferior d'un escarpat penya-segat que s'alça uns 40 metres per sobre del nivell del mar. L'interior de la cova té aproximadament uns 200 metres de recorregut, i s'hi accedeix a través de dues obertures diferents orientades al sud-oest, una més petita i angosta i l'entrada principal. Els investigadors que han estudiat la cova divideixen aquests 200 metres de recorregut en set sales diferents (Fig. 10), que tal i com es veurà més endavant s'ocuparen i s'utilitzaren en diversos moments del bronze mig i final.

De fet, LULL i el seu equip dividí les fases d'ocupació de la cova des Mussol en quatre de diferents: Mussol I que correspondria a la primera ocupació al voltant del 1550 BC, Mussol II que es desenvolupà al llarg del 1200-1000 BC, Mussol III aproximadament al 1000 BC i, finalment, l'ocupació Mussol IV que caracteritzà les últimes visites entre els segles III i II. (LULL *et al.*, 1999). A través d'aquesta cronologia i utilitzant l'estudi de les troballes descobertes en les diferents sales s'analitzaran les diverses utilitzacions socials de la cova i els canvis i desenvolupament dels rituals que s'hi portaren a terme.

6.1.2. La significació social de les troballes i l'evolució en el temps.

Durant el període Mussol I, és a dir, al llarg la primera ocupació de la cova, datada al voltant del 1550 BC, només la Sala 1, i concretament el sector de la llar i els seus voltants, i la Sala 2 foren emprades per aquests grups humans. Aquesta llar, i sobretot la seva construcció a partir de fragments ceràmics i lítics suggereixen la planificació de l'estància, de fet, la constatació de diferents ocupacions força freqüents en el temps d'aquesta deixa clar que no es tractava d'una ocupació fortuïta. La troballa de diversos objectes domèstics, com punxons d'ós, grans recipients ceràmics, estalactites i restes d'animals, entre d'altres, constaten aquest fet. Les restes faunístiques i la falta de recipients ceràmics més petits, senyalen que aquesta llar no servia per a la preparació alimentària, sinó que més aviat complia altres funcions, com seria donar llum i calor. Per altra banda, les troballes d'estalactites fragmentades obren un nou interrogant sobre la funcionalitat des Mussol per a aquests individus. Si bé és cert que en moltes ocasions s'utilitzava el producte de la trituració de les estalactites com a desengreixant per a la

ceràmica, no resulta plausible que aquests individus portessin a terme el difícil viatge fins es Mussol per aconseguir aquest material, havent-hi a l'illa un gran nombre de coves més accessibles i, sobretot, per deixar el material a l'interior de la cova.

Les troballes de la Sala 2, són també destacables, ja que en ella s'hi diposità un cos d'un ovicaprí pràcticament sencer, en el qual tampoc hi ha indicis de consum com a aliment, i restes ceràmiques, que segons LULL i l'equip de la UAB foren utilitzats per recollir i emmagatzemar l'aigua que discorre per dins aquesta sala.

Resumidament, doncs, tots els indicadors semblen suggerir que la cova des Mussol fou freqüentada, durant un curt espai de temps, per un grup humà, amb la finalitat de portar a terme rituals i ofrenes, centrant-se sobretot en la Sala 1. De fet, a part de la possible utilització de les estalactites de la cova com a desengreixant ceràmic, cap evidència apunta a una explotació de la cova amb finalitats econòmiques, sinó que més aviat, les visites d'aquests individus respondrien a una deposició votiva de restes faunístiques. Passant dins la cova com a molt un dia o dos, tal i com indiquen la falta de restes típiques d'una ocupació prolongada, descartant també la possible utilització d'aquesta com a habitatge. Les restes ceràmiques, massa grans per servir com a útils alimentaris i de difícil transports fins la cova, sembla que responen a una planificació molt concreta de les activitats rituals que s'hi portaren a terme.

Evidentment, és pràcticament impossible determinar la significació ideològica concreta d'aquests primers usos rituals, però la complexitat del ritual (incloent-hi ofrenes faunístiques i naturals com les estalactites) podria relacionar-se segons l'equip de LULL amb un culte relacionat amb el món subterrani i el principi femení (mare-terra) que representa. Cal destacar que fins el moment, les coves i abrics naturals o bé s'havien utilitzat amb finalitats d'hàbitat, d'enterrament o estabulació; i no solament de forma ritual, com és el cas de es Mussol. A tots aquests factors cal sumar-li la semblança entre les ceràmiques de Mussol I amb les associades a la construcció dels primers edificis naviformes i la consolidació d'aquests en l'estructuració d'un poblament sedentari, és a dir, el naixement d'una estructuració social diferent i, en conseqüència d'una visió diferent del món. LULL també relaciona aquest culte subterrani amb les pràctiques funeràries dels hipogeus col·lectius de planta allargada, que l'investigador connecta amb el desenvolupament econòmic derivat d'un procés de estandardització i de un augment de la cohesió social grupal (LULL *et al.*, 1999).

L'etapa delimitada com a Mussol II es basa en les troballes provinents de la Sala 2 i 3, datades entre el 1200-1000 BC, on destaca l'extraordinària conservació d'objectes de fusta i de diversos vasos ceràmics pràcticament complerts. Tal i com s'ha explicat, després d'aquesta consolidació de l'hàbitat naviforme, que tindrà les seves últimes manifestacions durant aquests anys, és quan les coves ciclòpies es convertiren en l'espai funerari principal, i en aquestes inhumacions s'hi llegiran els canvis socials d'aquestes societats. Primerament i analitzant les troballes de la Sala 3c, on s'hi troben un gran nombre d'útils especialitzats que només tenen importància des de la perspectiva social, en paraules de LULL *“La funció d'aquests artefactes especialitzats consisteix en substituir a altres objectes absents; es a dir, la seva presència recorda simbòlicament a altres realitats, per lo qual constitueixen elements fonamentals en el procés de comunicació”*(LULL *et al.*, 1999). Així, aquests objectes poden fer referència a una idea abstracta o representar de forma més realista allò que volen significar, però el que sí indiquen, sense cap mena de dubte, és una comunicació i un llenguatge ideològic concret i comú dins una comunitat. Aquests objectes representen quelcom comú i reconeixible per tots els membres del grup humà, creant així una ideologia i una consciència.

Evidentment, conèixer aquesta filosofia resulta pràcticament impossible, però la interpretació de les restes de la mateixa dóna grans informacions socials i econòmiques de la comunitat que la seguia, però aquestes sempre s'han d'interpretar amb precaució, ja que aquests artefactes només cobren el seu sentit total a partir de l'ús social que se li dóna, el qual, ens és desconegut. Així i tot les troballes de la Sala 3c destaquen per la seva importància sociològica i antropològica, sobretot les dues figures de fusta antropomorfes (Fig. 11a) i una de zoomorfa (Fig. 11b), que ressalten la importància ritual des Mussol i de la ideologia per a aquestes comunitats, alhora que no deixen lloc a dubte de la interpretació ritual de l'espai de la cova.

Concretament la Sala 3c, és especialment petita i de difícil accés, fet que porta a pensar que aquestes activitats rituals es portaven a terme en grups molt petits de persones, fet que LULL relaciona amb una pràctica ritual iniciàtica i alhora amb una especialització d'alguns individus concrets a portar a terme aquests rituals ideològics, a un nivell xamànic. Aquestes suposicions esdevenen força raonables des de la perspectiva antropològica, sobretot analitzant l'evolució social i dels cultes de les societats. Així, una societat com la naviforme, encaixaria aquest esquema de xamanisme, ja que *“la*

societat naviforme es trobava en vies de transformació, però no hi ha dades que indiquin un canvi en la tradicional organització a base de unitats residencials i amb un alt grau de autosuficiència(...) en aquesta situació, només resulta versemblant l'opció que proposa una certa especialització ritual a temps parcial, a càrrec d'un nombre reduït d'individus." (LULL *et al.*, 1999) Simbòlicament destaquen les figures antropomorfes i la zoomorfa anteriorment esmentades²⁰, destacant aquesta segona que ocupava a la sala un lloc privilegiat i elevat, mentre que les primeres estaven dipositades al terra rocós i arreu de la Sala 3c. Moltes interpretacions diverses poden derivar-se d'aquestes figures i de la ubicació de les mateixes, però el que sí és clar, és que durant aquesta etapa ja s'entreveuen les transformacions socials influïdes pel desenvolupament econòmic que acabarà culminant amb l'esdeveniment de la cultura talaiòtica.

L'etapa Mussol III s'ubica al segon estrat de la Sala 1, i en les Sales 2, 4a i 5, on s'observen diferents pràctiques, unes funeràries i les altres oferents, durant el període cronològic del 1000 BC, període definit per l'inici de les construccions dels poblats talaiòtics. En primer terme s'ha de destacar la utilització de la cova des Mussol com a necròpolis, documentat només a la Sala 1. Aquestes inhumacions van precedides d'una combustió d'una quantitat important de llenya²¹, i les restes òssies s'ubiquen, majoritàriament, als sectors més interns de l'espai, on s'observa una gran desarticulació dels esquelets, fet que suggereix una pràctica de dipòsit successiva. S'ha aconseguit diferenciar 6 individus d'edats i sexes diferents. L'únic aixovar present són petits objectes de bronze, que es trobaran més abundantment a les Sales 2, 4a i 5. Aquesta diferenciació tan acusada de les troballes entre la Sala 1 i la resta defineix que l'espai des Mussol tingué una naturalesa dual durant aquest període, la de necròpolis i la de dipòsit ritual d'ofrenes metàl·liques. A pesar de que es Mussol mai va gaudir de mur ciclopi, pot estudiar-se conjuntament amb la resta de coves menorquines d'aquesta índole funerària d'aquesta època, que sí tenen mur ciclopi²². El que sí que destaca és la poca quantitat d'individus enterrats, sobretot quan es compara amb altres coves de l'època, alhora la poca quantitat i la naturalesa de l'aixovar dels individus. Aquests

²⁰ Destacant, aquí i diferenciant-se de Mussol I, els estudiosos observen que el protagonisme simbòlic es centra més en la masculinitat que no en la feminitat

²¹ Pràctica documentada en altres jaciments sepulcrales en cova com Mongofre Nou, Son Matge i Tossals Verds (LULL *et al.*, 1999)

²² LULL relaciona el fet que no gaudeixi de mur ciclopi per la seva ubicació geogràfica, a la qual és molt difícil accedir, alhora que la seva entrada principal ja recorda a les entrades de la resta de coves ciclòpies. (LULL *et al.*, 1999)

factors, juntament amb el fet que es Mussol no va prolongar la seva utilització com a necròpolis durant un període llarg de temps, porten a pensar que potser els individus enterrats a la Sala 1 “*mantinguessin una vida de certa distància social amb respecte a la resta d’estructures político-parentals majoritàries, els membres dels quals eren enterrats en altres espais.*” (LULL, 1999). De fet, la dificultat de trasllat dels cossos i la presència d’aixovar funerari de bronze suggereix que aquests individus podrien gaudir d’una consideració “especial” que els portés a ser enterrats de forma diferenciada de la resta.

Pel que fa a les troballes metàl·liques de la Sala 2, 4a i 5; la majoria són útils que en un primer moment eren vinculats, o bé a mitjans de producció, o bé eren de caire personal, però la seva ubicació arreu de les sales (en llocs obscurs i marginals) no sembla indicar que formessin part d’un àmbit de taller ni de producció, si més no, a la cova. Davant aquesta evidència, LULL diu que algunes d’aquests objectes dipositats “*podrien ser degudes a estratègies econòmiques o de emmagatzemant vinculades a l’atresorament (...) i al control de la distribució o l’intercanvi; mentre que d’altres podrien simplement ser una acumulació d’útils fragmentats o llençats*”. L’investigador, i però, recalca que a l’Europa central i occidental es coneix el dipòsit ritual d’objectes metàl·lics.²³ Aquestes ofrenes metàl·liques, igual que els discos de marfil de la Sala 4a, productes de costosa fabricació i obtenció, porten a pensar que o bé la societat balear gaudia d’un cert nivell econòmic i productiu com per permetre’s aquests productes, i sobretot el luxe de no atorgar a aquests una finalitat pràctica, o bé es tractaria de zones d’emmagatzematge de certs productes, negant així el caràcter ritual o votiu d’aquests espais de la cova. Resulta difícil encaminar el raonament cap a algun d’aquests camins, però tenint en comte la tradició ritual de la cova des Mussol, resulta lògic oferir una perspectiva ritual i votiva a aquesta utilització, una utilització que s’abandonà en aquests moments i no es recuperà fins passats el segle III i II abans de la nostra era.

²³ Llyn Fawr i Flag Fen a Gran Bretanya, La Tène a Suïssa, Szàrazd-Regöly a Hungría o a Piroso-Su Benatzu a Sardenya, etc. (LULL *et al.*, 1999)

6.2. La Cova des Càrritx:

6.2.2. Situació geogràfica i cronologia

La Cova des Càrritx és una cavitat càrstica d'uns 230 metres de longitud i està ubicada a la paret occidental del Barranc d'Algendar, al terme municipal de Ciutadella de Menorca. El recorregut de la cova és longitudinal i va en direcció nord-sud, els seus passadissos són fàcilment transitables i només en els primers 170 metres de la cova s'hi troben manifestacions arqueològiques. La Sala 1, un espai de planta quadrangular de uns 32 metres quadrats, és on es troben la majoria de restes, i és alhora, l'entrada de la cova, que es separà de l'exterior amb la construcció d'un mur ciclopí (Fig. 12). Així i tot, la cova té fins a 7 sales diferenciades (Fig. 13). Cronològicament els fonaments d'aquest anàlisi dels rituals i l'evolució social es basarà amb la proposta de l'equip de LULL de dividir les fases ocupacionals des Càrritx en tres de diferenciades, tot destacant-ne les dues primeres: la fase I, entre el 1600-1450/1400 BC, on s'estableixen les primeres ocupacions humanes per a ús ritual; i la fase II, entre el 1450/1400-800, quan s'utilitza la cova com a necròpolis i es construeix el mur ciclopí exterior, període de gran variació en el tractament dels cossos i de l'espai funerari.

6.2.2. La significació social de les troballes i l'evolució en el temps

Durant aquest primer període d'ocupació de la cova s'ha documentat un gran nombre de restes que il·lustren la significació social i econòmica que aquesta desenvolupà. A la Sala 3 hi havia dipositats grans vasos d'emmagatzematge i d'altres recipients més petits i versàtils, tant per la preparació de menjar com pel seu consum. Juntament amb aquesta troballa s'ha documentant una llar de foc i diverses restes faunístiques, però, tot i aquests indicis, no s'han trobat evidències de que aquesta àrea fos d'ús domèstic, de fet, les troballes suggereixen la utilització ritual de l'espai, amb molts paral·lelismes al paradigma ja descrit de La Cova des Mussol (també es documenten estalactites fragmentades). La resta de troballes de les Sales 6, 7 i 4 indiquen també la naturalesa ritual de la utilització humana de la cova, destacant-se la Sala 6 on s'ha documentant una conjunció de ossos i estalactites, vinculada, potser, amb el vas ceràmic col·locat a la part més interior de la cova, la Sala 7. Aquesta ceràmica, per la seva forma (amb dos mugrons de fang aplicats), recorda a la feminitat, fet que l'equip de LULL relaciona amb el culte a la fertilitat i, en definitiva, el culte a la terra i al món subterrani, connectant-ho així amb el context de la Cova des Mussol.

En relació al segon període o fase II de la Cova des Càrritx conté un gran nombre de materials arqueològics, documentats i analitzats de forma molt àmplia. Aquestes troballes es centren sobretot a la Sala 1, on hi ha una gran activitat funerària, la Sala 4, espai d'activitat votiva, i la Sala 5, on es destaca un dipòsit de gran riquesa amb una excel·lent estat de conservació, tant del material orgànic (fusta, cuir i os) com metàl·lic. L'activitat funerària de la Sala 1 es prolonga interrompudament des del 1450/1400 fins 800 BC, utilitzant-se aquest espai com ossari col·lectiu. De la mateixa forma, els conjunts de la Sala 5 s'ubiquen cronològicament en els últims moments de la utilització de la Sala 1. Tenint en comte que aquest ampli període comprèn l'inici de la societat naviforme i la consolidació de la mateixa, alhora que el seu declivi i la seva suplantació per la cultura talaiòtica; no resulta estrany pensar que la complexitat funerària i de ritual reflectida en aquest jaciment serà enormement alta. Per tal de sintetitzar i clarificar, en aquest treball es farà una aproximació breu d'aquelles troballes importants i la seva possible significació, centrant la mirada en el món funerari.

Generalment, doncs, la Sala 1 presentava una paradigma de necròpolis comuna d'inhumació col·lectiva, caracteritzada per la desarticulació generalitzada dels cossos, emperò essent aquesta cova un lloc d'inhumació primari. Aquesta desarticulació, que pot provocar la impressió d'un cert desordre entre les restes, és representativa d'aquesta cova, perquè és en aquests moments quan es separa el crani del cos i se'l col·loca al costat de les parets de la cova, tal i com s'ha observat en altres jaciments menorquins.²⁴ Tot i així, l'existència de tres cossos no desarticulats i que encara conserven el carni en la seva posició natural porta a pensar que la pràctica de la desarticulació si bé era comuna no era estàtica al llarg del temps, així *“des d'un principi els cadàvers s'inhumaven en el recinte comú, però a partir d'un moment donat, que hauria de situar-se cap el 1100 BC, el ritual va passar a integrar la manipulació dels cossos i la reubicació dels cranis”* (LULL *et al.*, 1999).

Probablement els cossos exposats a la sala estaven embolcallats amb un sudari (GUERRERO, 2007) que, gràcies a les condicions d'humitat i de temperatura de la cova, ajudaria a agilitzar el procés d'esqueletització dels cossos. L'atenció que se li dedica al crani o al cap pot relacionar-se amb la importància de la identitat personal i, en conseqüència, amb la dels ancestres. Un fet que no pot passar-se per alt en l'anàlisi de la

²⁴ Cales Coves, La Cova, Son Morell, Rafal Rubí, i Binipati Nou. (LULL *et al.*, 1999).

importància del crani és la pràctica de la trepanació del mateix, que segons els estudiosos no es realitzava per problemes de salut, sinó que estaria més relacionada amb el món ritual. De fet, a la cova se n'han trobat alguns exemplars, a més, de les troballes de la Sala 5, d'on ressalten els cabells que es trobaven acuradament guardats dins tubs de cuir o de fusta i taponats, alhora que se'ls tenia d'un color rogenc, un significat clarament ritual portat a terme amb els morts inhumats. Segons GUERRERO, *“de tot això pot deduir-se que entre el 1000-800 BC, una sèrie de pràctiques rituals, com tenyir i tonsurar el cabell, la trepanació i la disposició dels cranis en llocs especials de la necròpolis, venen a ressaltar la consideració simbòlica del crani com element més identificador de l'individu”* (GUERRERO et al., 2007).

L'aixovar funerari recuperat, estudiat i analitzat des Càrritx és nombrós i variat, fets tots ells de bronze, ós, fusta, faiança²⁵ i ceràmica. Aquests objectes van des de agulles, punxons, collars, puntes de llança, ganivets, botons triangulars i un enorme repertori de vasos de fusta, bastonets i tubs. De fet, fins i tot algunes persones se'ls hi dipositaven vasos amb ofrenes i restes de fauna.

La diversitat ritual i funerària des Càrritx és extensa i de difícil interpretació, sobretot per la desconeixença total de la significació de moltes pràctiques i d'objectes, com s'ha afirmat en l'anàlisi des Mussol. El que sí que és clar, és allò que també s'ha dit amb anterioritat, la vida ideològica i ritual d'aquestes comunitats naviformes en transició cap a la cultura talaiòtica és rica i diversa i reflecteix un pensament i unes filosofies comunes específiques i clares que han viscut evolucions i canvis al llarg del seu desenvolupament, ja des dels inicis del poblament naviforme, que desembocaran amb l'esdeveniment d'un paradigma cultural molt diferenciat i característic com serà el talaiòtic.

²⁵ L'anàlisi dels quals situa l'origen d'aquesta pasta verd-blavosa a tallers situats al nord d'Itàlia i Suïssa, reforçant la continuïtat i la importància del contacte comercial amb centreeuropa i també la mediterrània (GUERRERO et al., 2007).

6.3. Sa Cova des Pas

6.3.1. Situació geogràfica i cronologia

La Cova des Pas està ubicada a la paret sud-est del barranc de Trabalúger (Ferrerries) a uns 15 metres per sobre de la base del mateix. És una formació d'origen càrstic i té una amplada màxima de 4,5 metres i una alçada màxima de 1,70 metres. Aquesta cova és un altra exemple de la excel·lent conservació de matèria orgànica alhora que de teixits humans (múscul, lligaments, tendons, cartílag articular, etc.) i teixits interns de la cavitat cranial, la cavitat toraco-abdominal i la cavitat pèlvica. Gràcies a totes aquestes restes i també a la conservació d'objectes i aixovars, aquest jaciment es converteix en una troballa cabdal per entendre i comprendre el panorama ritual i social de la Menorca d'entre el 1200-800 BC (GUERRERO *et al.*, 2007).

6.3.2. La significació social de les troballes i l'evolució en el temps.

La cova encara està en estudi i anàlisi, i tot i la poca quantitat d'aixovars trobats en relació al gran nombre d'inhumats, al voltant d'uns 70 (Fig. 14), porta a pensar que la majoria dels individus enterrats ho feren amb aixovars peribles. En canvi, els aixovars no peribles (metall i ceràmica) són una minoria al jaciment (FULLOLA *et al.*, 2008).

Dins la categorització dels aixovars s'hi destaquen tres grups diferenciats: el de ornament personal, el de l'armament i el dels contenidors tubulars (molt semblants als des Càrritx). Així, aquests enterraments primaris i successius s'esdevingueren durant un període molt prolongat dins la cova; col·locats els cossos en posició fetal, mantenint la majoria les connexions anatòmiques, intentant respectar el màxim possible l'espai entre els cossos. La conservació de cordes d'origen vegetal ha permès veure que s'utilitzaven per mantenir els inhumats en posició fetal (Fig. 15), alhora que també s'han trobat indicis del seu embolcallament en sudaris d'origen animal. Una troballa curiosa i significativa ha estat també la descoberta de dues lliteres de fusta que probablement es feien servir per transportar el difunt fins la cova (Fig. 16), i en algunes inhumacions s'ha observat que el cos estava reposant un llit vegetal o de branques (FULLOLA *et al.*, 2008).

Sintèticament, l'estudi arqueològic de totes les restes de la Cova des Pas, permet situar cronològicament a la comunitat que els enterrava sincrònicament amb els últims usos de la Cova des Càrritx, que com s'ha vist no només comparteixen aquests anys, sinó també certes pràctiques rituals.

7 Conclusions

Un cop vist el paradigma funerari menorquí durant la consolidació i la dissolució del naviforme i en la transició cap al talaiòtic, resulta poc indicat parlar d'un trencament total entre les antigues tradicions i les noves. Al llarg del document s'ha anat observant i remarquant la importància de la continuïtat de les tradicions rituals en el món funerari menorquí. D'aquesta forma, s'ha anat conformant un mapa que vol explicar i clarificar les complexes relacions d'aquestes comunitats, no només entre elles mateixes, sinó també amb altres d'arreu de la mediterrània i Europa.

El període de transició entre el naviforme i el talaiòtic es caracteritza per una gran quantitat de transformacions socials i econòmiques, però també ideològiques i rituals. Si bé és cert que aquests factors van de la mà, el que s'ha volgut exposar en aquest treball és la necessitat d'entendre les interconnexions d'aquests factors, però, alhora, la independència dels mateixos. La complexitat del món funerari menorquí és un exemple clarificador de la diversitat social menorquina de l'època del bronze final, i en definitiva, del substrat social que protagonitzarà aquests canvis que portaran a la conformació cultural del Talaiòtic. I aquesta complexitat respon a la conjunció de factors tant determinants com el desenvolupament propi de les comunitats, alhora que les influències exteriors derivades de l'obertura comercial mediterrània de finals l'edat del bronze i principis del ferro. Resulta necessari doncs, imaginar aquestes comunitats no com uns grups invariables i estàtics que no participen del món exterior, sinó com un conjunt d'individus immersos en el desenvolupament de les xarxes de comunicació mediterrànies. És aquest factor, alhora que el de la pròpia evolució interna de les comunitats menorquines, el que conforma aquest paradigma extraordinàriament variat de formes d'entendre la vida i també la mort. Esdevé crucial, doncs, copsar, encara que sigui de forma general, totes aquestes manifestacions funeràries per poder entendre el procés que s'esdevindrà amb la creació de la cultura Talaiòtica. Aquesta no solament representa un canvi social i econòmic, sinó també un seguit de complexes transformacions ideològiques i de veure, comprendre, entendre, i comunicar-se amb el món.

L'estudi de les coves sepulcral o ciclòpies ajuda a entendre la profunditat de la ideologia i el ritual en la vida de les persones d'aquelles comunitats, i com aquestes es comunicaven i s'estructuraven. L'excel·lent conservació de les restes de les coves des

Pas, es Càrritx i es Mussol, obren la porta a un món fins fa poc pràcticament desconegut pels estudiosos de la prehistòria menorquina i balear. L'estudi de la ideologia prehistòrica és, potser, el més difícil i subjectiu de tots els camps d'aquesta matèria. És pràcticament impossible poder conèixer a la perfecció la ideologia i la significació dels rituals de comunitats tant llunyanes en el temps, però així i tot, estudiar les restes que aquests que ens deixaren, per poques i difícils d'interpretar que siguin, són capaces de donar una visió totalment nova i determinant de la societat. En aquest mateix sentit, és molt revelador també, observar l'evolució funerària d'aquestes comunitats menorquines, que amb el pas del segle varen anar variant els seus rituals, i, per tant, el seu món ideològic. De fet, aquesta tendència al canvi de ritual (expressada en la creació de noves tipologies funeràries), s'entremescla amb la continuïtat d'ocupació de certs llocs d'inhumació, encara que sigui de forma puntual.

D'aquesta forma, no és necessari només entendre que una comunitat és un tot heterogeni i complex que té diverses formes de representar-se i d'actuar (culturalment, socialment i econòmicament), sinó que també s'ha de intentar mirar més enllà de les rígides barreres de les perioditzacions, essencialment generalistes, i analitzar de forma àmplia i interdisciplinària tot allò que ha quedat gravat i enterrat al fons de les grutes més fosques de la prehistòria.

8. Bibliografia

-Anglada M.; Ferrer, A.; Plantalamor, L.; Ramis, D.; Van Strydonck, M. (2005) "Les comunitats humanes a Menorca durant l'Edat del Bronze: el jaciment de Cornia Nou", *Quaderns Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, n°29, 27-46

-Calvo Trias, M. i Salvà Simonet B. (1997) *El bronze final a les Balears. La transició cap a la cultura Talaiòtica*. ARCA, Quaderns Núm 14.

- Cho, S. i Chinhilla, J. (2008) La conservació i restauració dels materials arqueològics de la Cova des Pas *Unicum*, *Revista de l'Escola superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya*, n. 7, 30-54.

-Fernández Miranda, M. (1991) La transición hacia la cultura talayótica en Menorca, *Trabajos de prehistoria*, nº 48, 37-50.

-Fullola, J. M; Guerrero, V.; Petit, M^aA.; Calvo, M.; Malagosa, A.; Armentano, N.; Arnau, P.; Cho, S.; Esteve, X.; Fadrique, T.; Galtés, I.; Garcia, E.; Fornés, J.; Jordana, X.; Pedro, M.; Riera, J.; Sintés, E.; Zubillaga, M. (2008) La Cova des Pas (Ferrerries, Menorca): un jaciment cabdal en la prehistòria de les Balears, *Unicum, Revista de l'Escola superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya*, n. 7. 10-20

-Gili, S.; Lull, V.; Micó, R; Rihuete, C; Risch, R.(2006) An island decides: megalithic burial rites on Menorca *Antiquity* 80, pàg: 829-842.

-Guerrero Ayuso, V.; Calvo, M.; Salvà, B. (2002) La cultura talayótica. Una sociedad de la edad del hierro en la periferia de la colonización fenicia, *Complutum*, 13, 221-248

-Guerrero Ayuso, V.; Calvo, M.; Gornés, S. (2006a) *Historia de las Islas Baleares. El poblamiento prehistórico de las Islas Baleares (Tomo I)*. Ed: El Mundo Editorial- El día de Baleares, Palma.

-Guerrero V.; Calvo, M.; Gornés, S. (2006b) *Historia de las Islas Baleares. Mallorca i Menorca en la Edad del Hierro. (Tomo II)*. Ed: El Mundo Editorial-El día de las Baleares, Palma.

-Guerrero Ayuso, V. (coord.) (2007) *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*. BAR International Series, Archaeopress, Oxford

-Lull, V.; Micó, R.; Rihuete, C.; Risch, R. (1999) *La Cova des Càrritx i la Cova des Mussol. Ideologia i societat a la prehistòria menorquina*. Consell Insular de Menorca, Ajuntament de Ciutadella i Fundació Rubió Tudurí, Barcelona.

-Lull, V.; Micó, R.; Rihuete, C.; Risch, R. (2006) *Pentinar la mort. Rituals de vida i mort en la prehistòria de Menorca*. Museu d'Arqueologia de Catalunya- Barcelona.

-Micó Pérez, R.(2005) *Cronología absoluta y periodización de la prehistoria reciente de las Islas Baleares*. BAR International Series, Archaeopress, Oxford.

-Plantalamor Massanet, L. i Van Strydonck M. (1997) *La cronologia de la prehistòria de Menorca. (Noves datacions de ¹⁴C.)* Govern Balear, Consellaria d'Educació, Cultura i Esports.

-Plantalamor, L. (1997) Prehistoria de las islas Baleares. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*, t. 10, 325-289.

-Rihuete, C. (2000) *Dimensiones bio-arqueológicas de los contextos funerarios. Estudio de los restos humanos de la necrópolis prehistórica de la Cova des Càrritx (Ciutadella, Menorca)*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

-Simó J.; Gual, J.M.; López, A.; de Nicolás, J.; Roca, A.(2004) L'assentament humà des de la prehistòria fins el baix imperi, a V.M. Rosselló; J.J. Fornós i A. Obrador (ed.), *Història Natural del Migjorn de Menorca: el medi físic i l'influx humà*. Societat d'Historia Natural de Balears, Editorial Institut d'Estudis Menorquí, Fundació Sa Nostra, Palma, 327-350

9. Annexos

Fig. 1: Esquemes cronològics que s'utilitzaran al llarg del treball a partir de datacions de C14 ja calibrades.

Fase 0	Arribades ocasionals i poblament neolític (Mallorca)	c. 5000-2500
Fase 1	Campaniforme i epicampaniforme	c.2500-1750
Fase 2	Dolmènic	c.1750-1600
Fase 3	Naviforme Inicial	c. 1600-1450/1400
Fase 4	Naviforme Mitjà	c. 1450/1400- 1200
Fase 5	Naviforme Final	c. 1200-1150
Fase 6	Prototalaiòtic	c.1050-850
Fase 7	Talaiòtic	c. 850-600

Fig. 2. Localització a Menorca de dels talaiots i les navetes entre el 1100-650 cal ANE. S'observa una gran proliferació dels talaiots arreu del territori menorquí.(SIMÓ *et al.*, 2004)

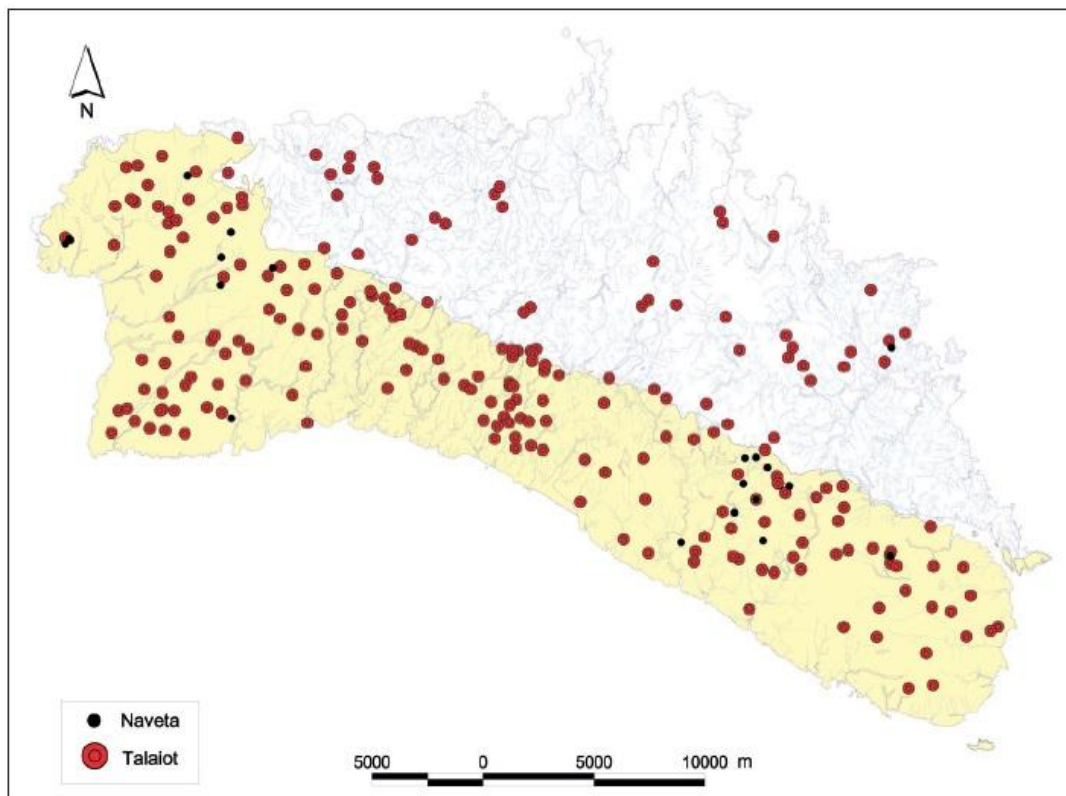

Fig.3 Alçats transversal i longitudinal del talaiot est de Cornia Nou.(ANGLADA *et al.*, 2011)

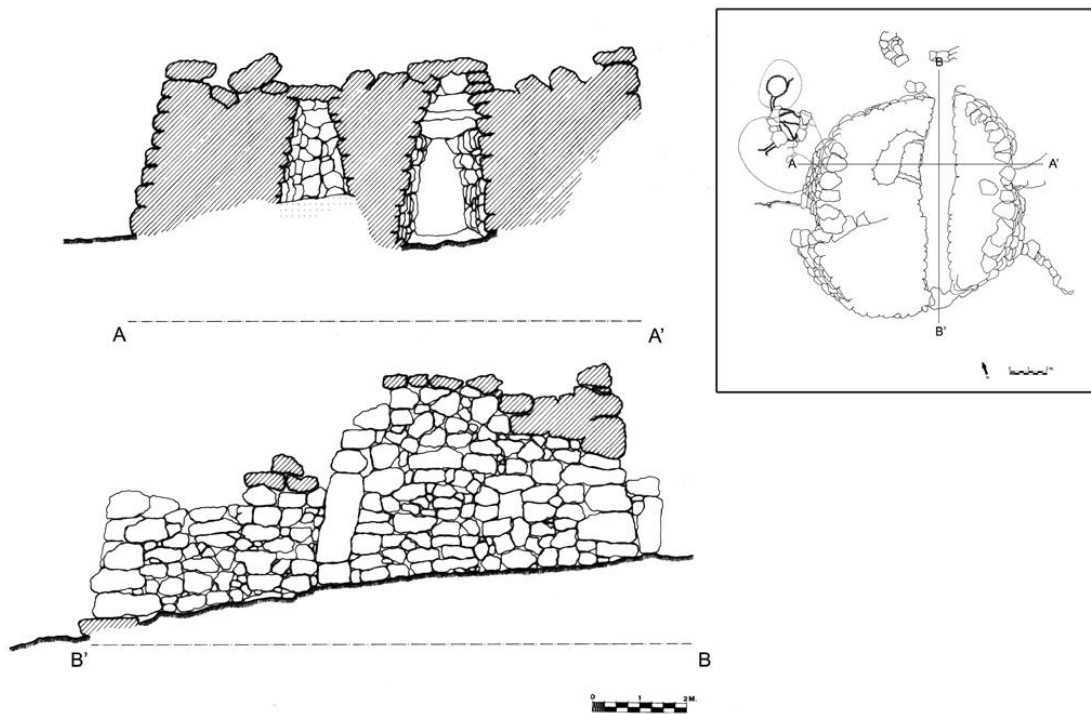

Fig. 4: plànol amb la localització de les llars de foc utilitzades pels pastors que varen ocupar Son Gallard com a lloc de refugi estacional fins aproximadament 1500BC. (GUERRERO *et al.*, 2006a)

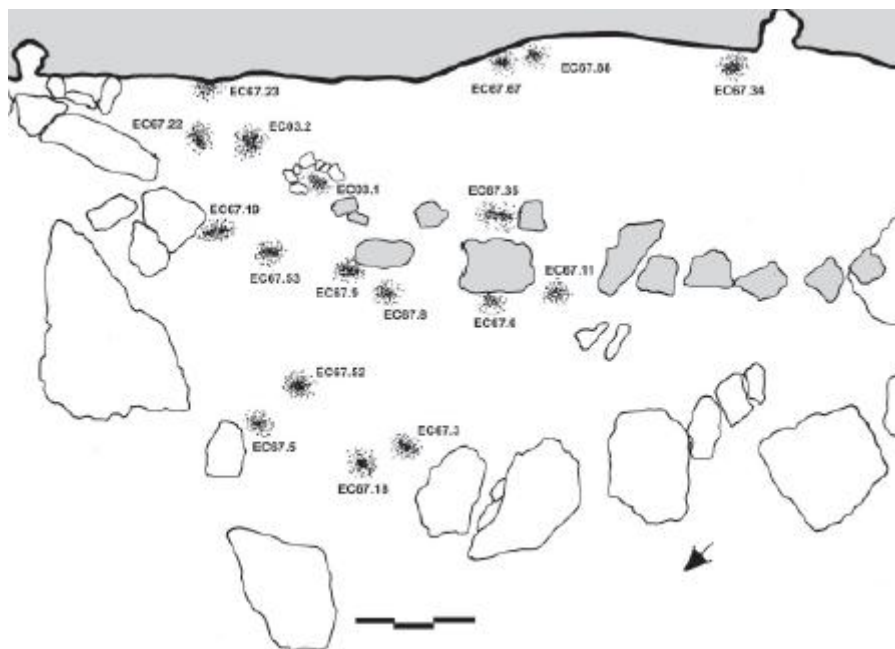

Fig 5a: Imatge de llosa d'entrada perforada al jaciment de ses Roques Llises (GUERRERO et al., 2006a).

Fig. 5b: Imatge exterior d'un sepulcre dolmènic del jaciment ses Roques Llises (GUERRERO et al., 2006a).

Fig. 6: Plànol de la planta de l'hipogeu de planta simple de Sant Tomás (GUERRERO et al., 2006a)

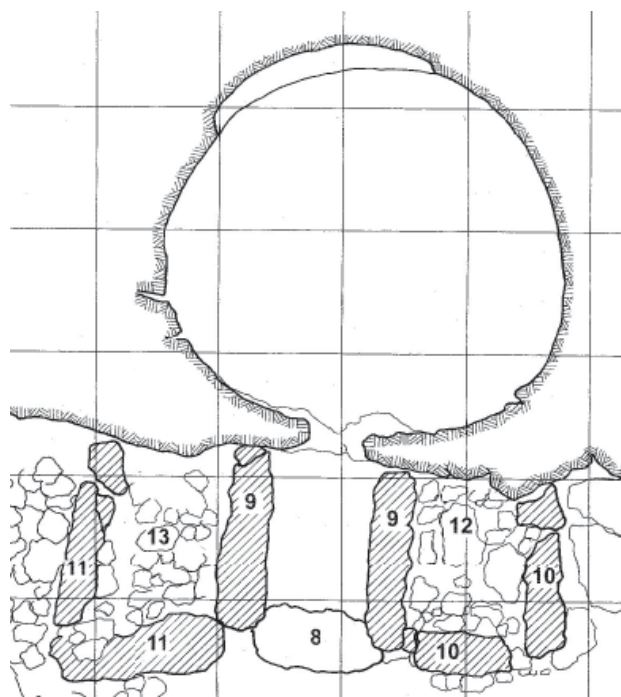

Fig. 7: Pla dels hipogeus I i II de Torre del Ram (Ciutadella) (PLANTALAMOR, 1997)

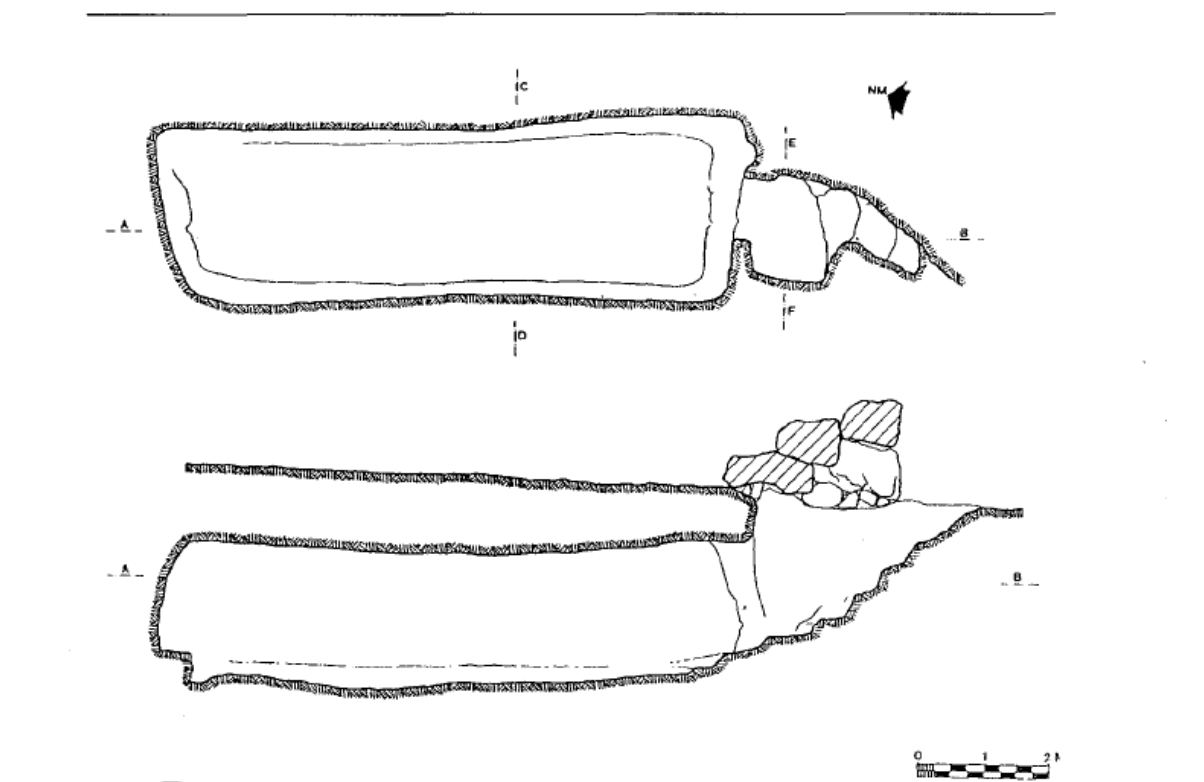

Fig.8: Fotografia exterior de sa Naveta des Tudons. (GUERRERO et al., 2006a)

Fig.9: Estructures Naviformes de Mallorca i Menorca. (GUERRERO et al., 2006a)

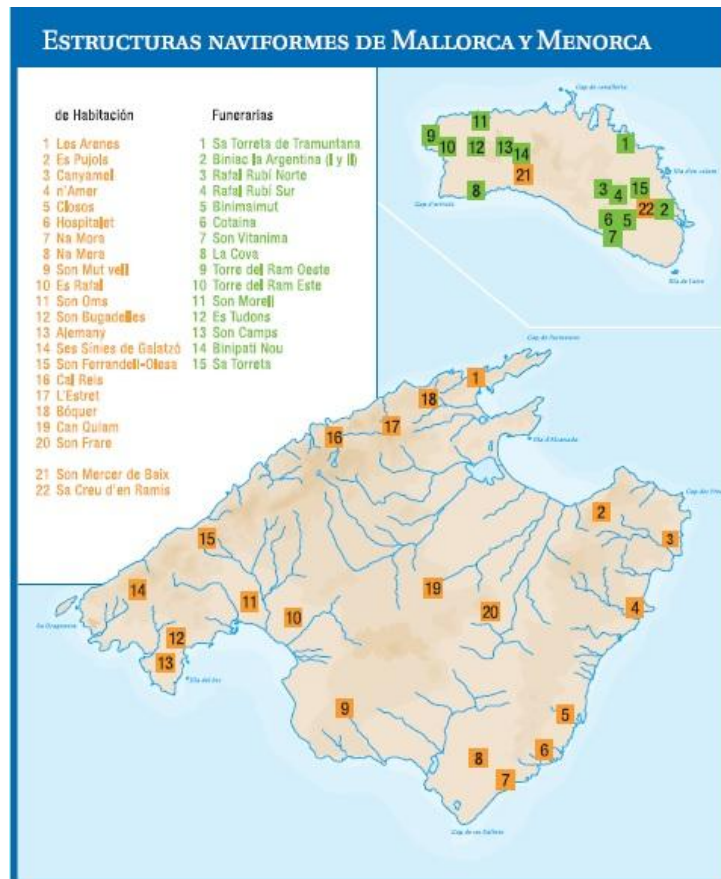

Fig.10: Planimetria de la Cova des Mussol, divisió de les diferents Sales. (LULL *et al.*, 1999)

Fig.11a: Talla antropomorfa de la Sala 3 de sa Cova des Mussol (LULL *et al.*, 1999)

Fig 11b: Talla zoomorfa de la Sala 3 de sa Cova des Mussol (LULL *et al.*, 1999).

Fig. 12: Planta de la Sala I i de la zona exterior amb blocs caiguts davant l'entrada i la ubicació de la necròpolis veïna de Es forat de ses Artigues. (RIHUETE, 2000)

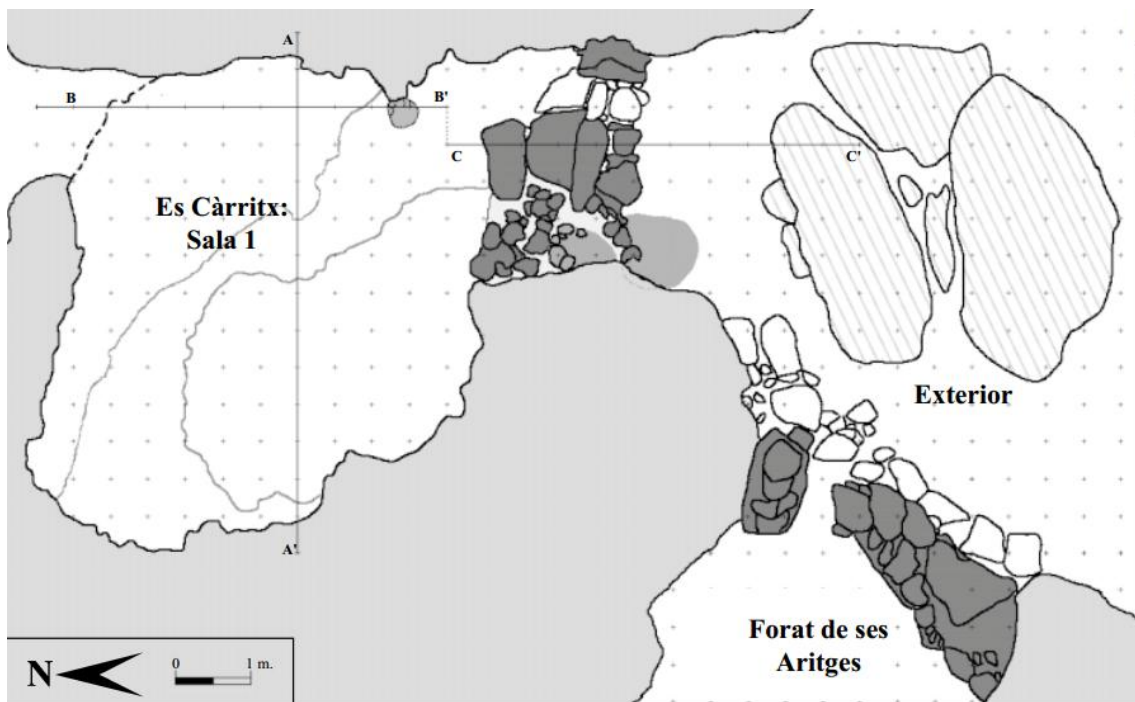

Fig 13: Plànol de sa Cova des Càrritx, distribució en sales. (LULL *et al.*i, 1999).

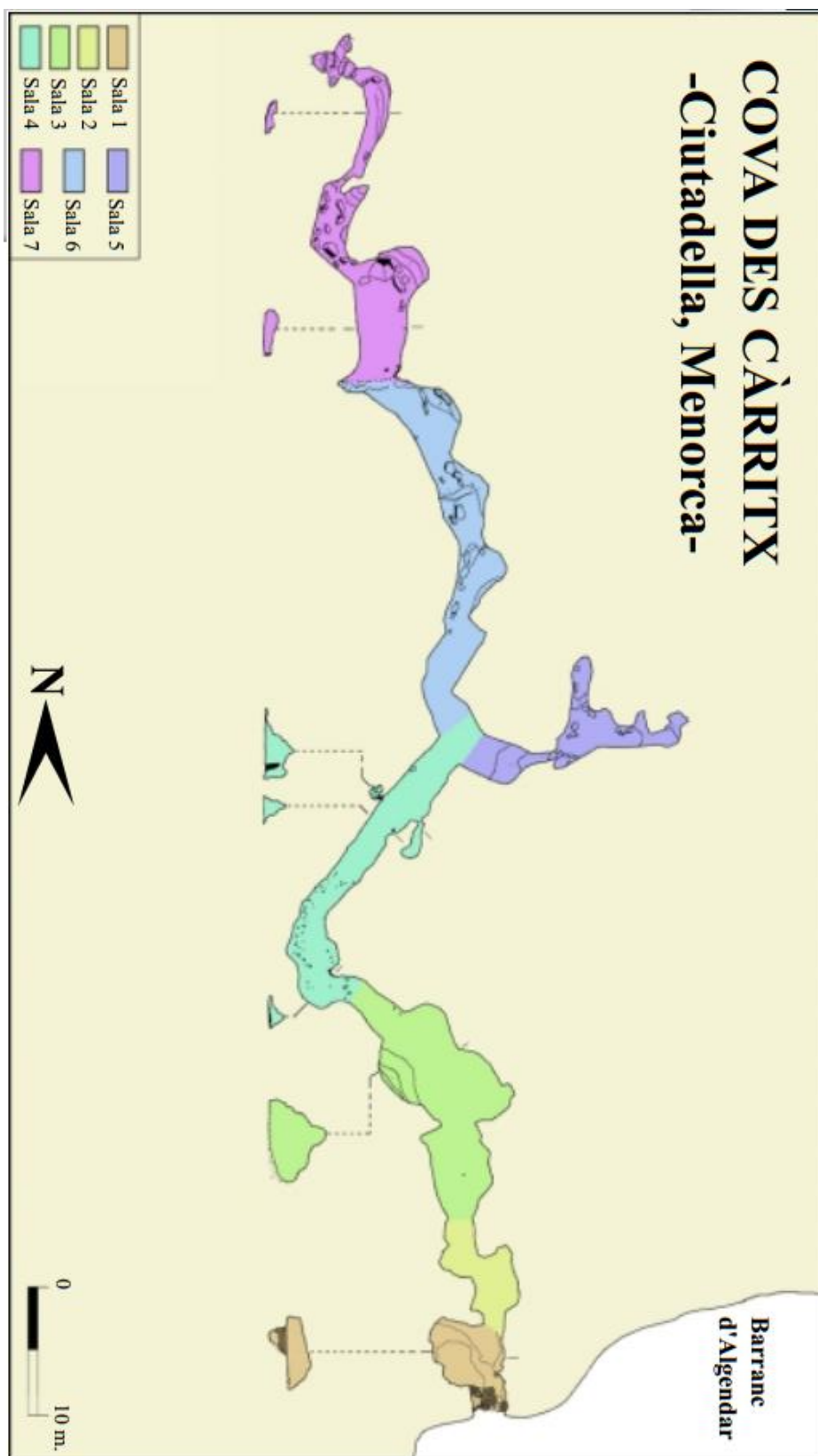

Fig. 14: Plànol de l'excavació amb totes les inhumacions individualitzades de sa Cova des Pas (FULLOLA *et al.*, 2008).

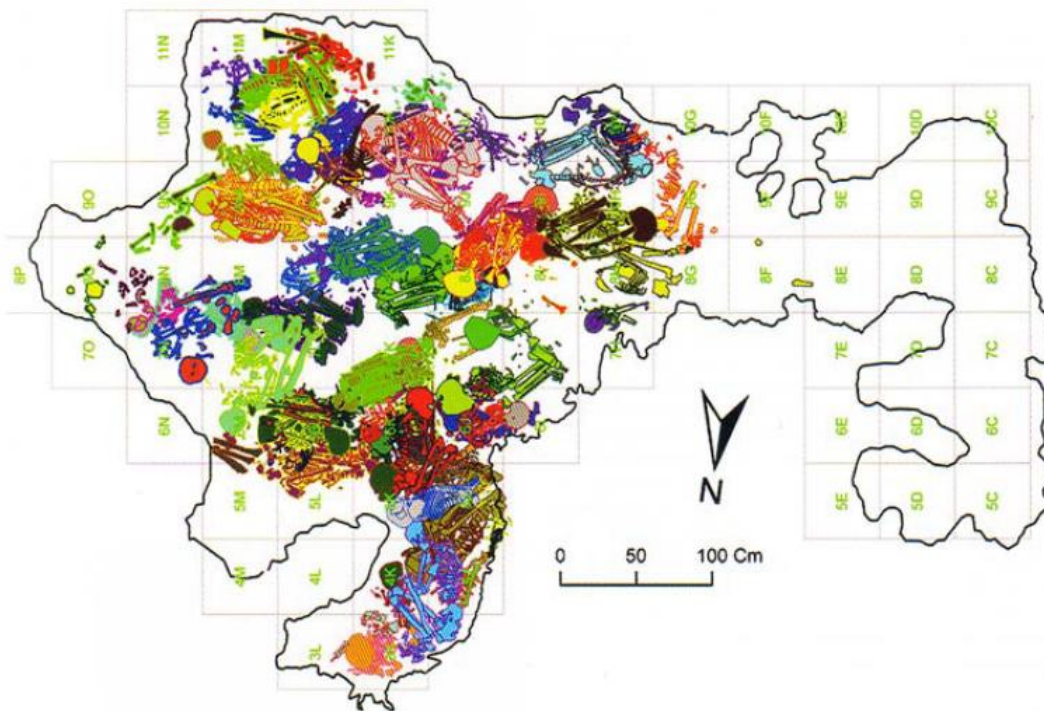

Fig. 15: Detall d'un individu on es pot apreciar l'associació de les cordes amb els ossos inhumats. (CHO I CHINCHILLA, 2000)

Fig 16: Conservació parcial del crani d'un individu situat per sota d'una civera de fusta.
(CHO I CHINCHILLA, 2000)

